

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2022. – С. 57–70
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2022. – pp. 57–70
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.56.57-70>
hj.chnu.edu.ua

УДК 929(477)Франко:070(47.85)«188/191»

© Василь Ботушанський* (Чернівці)

© Олег Ботушанський** (Чернівці)

ІВАН ФРАНКО НА СТОРІНКАХ БУКОВИНСЬКОЇ ПРЕСИ (КІНЕЦЬ 80-х рр. XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті йдеться про виявлення, переклад, з'ясування змісту і стислий аналіз матеріалів преси Буковини кінця 80-х рр. XIX – початку XX ст. про видатного українського письменника і громадського діяча Івана Франка, його погляди на громадське, суспільно-політичне і національно-культурне життя українців, зокрема буковинських, а останніх – ставлення до І. Франка, його творчості і до нього як політика. Зокрема, на основі виявлених номерів газет у місцевих (Чернівецьких) фондах, де йдеться про І. Франка на Буковині, їх використання і вплив на молодь, де згадується про його видавничу, редакторську діяльність. Певна кількість газетного матеріалу свідчить про його активну громадську і особливо політичну діяльність як одного із засновників і керівників «Русько-української радикальної партії». Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: Іван Франко, Буковина, газета, преса, стаття, творчість, письменник, діяч, інформація.

Vasyl Botushanskyi (Chernivtsi)

Oleh Botushanskyi (Chernivtsi)

IVAN FRANKO ON THE PAGES OF THE BUKOVYNIAN PRESS (THE END OF THE 80s OF THE 19th CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

Abstract. The article deals with the identification, translation, content clarification and brief analysis of Bukovynian press materials of the late 80s of the 19th and early 20th centuries, about the outstanding Ukrainian writer and public figure Ivan Franko, his views on the public, socio-political and national-cultural life of Ukrainians, in particular those of Bukovyna, and the latter's attitude towards I. Franko, his work and as a politician.

In particular, on the basis of discovered issues of newspapers in local (Chernivtsi) funds, where something is mentioned about I. Franko's reside in Bukovyna there is information about his publishing

* д.і.н., професор, до 21.08.2022 р. завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Professor, until 21.08.2022 Head of the Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-3914-1228

e-mail: v.botushanskyi@chnu.edu.ua

** к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-6049-0417

e-mail: o.botushanskyi@chnu.edu.ua

and editorial activities. Out of 9 funds of processed Bukovynian newspapers and funds of Bukovynian calendars, 59 numbers were found, which, to a different extent, write about the life and work of the outstanding Ukrainian writer, scientist, public and political figure. The absolute majority of the identified numbers are from the Ukrainian press, especially from the newspaper «Bukovyna», in particular, when it was edited by a talented native of Galicia, Osyp Makovei.

A certain amount of newspaper material testifies to his active social and especially political activity as one of the founders and leaders of the «Ruthenian-Ukrainian Radical Party». Separate issues of the newspapers contain information about I. Franko's scientific activities, in particular, about social and economic relations in Galicia and Bukovyna in the 18th – 19th centuries.

Information about the celebration of the anniversaries of his literary activity: 25-year, 30-year, 40-year is widely presented in Bukovyna newspapers. The Bukovyna press did not ignore the unpleasant facts of government restriction and persecution of I. Franko for his political views. Appropriate conclusions have been drawn.

Keywords: *Ivan Franko, Bukovyna, newspaper, press, article, creativity, writer, activist, information.*

Актуальність. Багатогранна творчість, вся діяльність Івана Франка займає настільки значне місце в українській культурі, що стала вагомим частком всієї історії українського народу. Він і досі залишається велетом духу, незламності української нації. Для нинішнього покоління українців – продовжувачів його справи – цікаво і важливо знати, як сприймали І. Франка, його творчість, його погляди сучасники в різних українських землях, зокрема на Буковині.

Одним із джерел такого пізнання є тогочасна преса, зокрема буковинська кінця 80-х рр. XIX – початку XX ст.

Ступінь наукової розробки теми. Життя і творчість Івана Франка завжди становила науковий інтерес для дослідників. В останні десятиліття цей інтерес викликаний необхідністю нового підходу й критеріїв оцінки суспільного значення творчості І. Франка, «очищення» її, як всієї його діяльності, від деяких штучно приписуваних «більшовицьких» штампів.

Цей процес почався у часи т.зв. «перебудови» середини 80-х рр. XX ст., коли у 1986 р. до 130-річчя від дня народження І. Франка у Львові було проведено представницький міжнародний симпозіум ЮНЕСКО «Іван Франко і світова культура»¹, а до 150-річчя його ювілею в Чернівцях у 2006 р. – Міжнародну науково-практичну конференцію «Іван Франко і Буковина»².

Такі наукові форми активізують відповідні дослідження, у т.ч. в регіонах. Зокрема, в останньому опублікували свої наукові доробки про І. Франка чернівчани Б. Мельничук³, О. Добржанський⁴, М. Гуйванюк⁵, Н. Бабич⁶ та ін. До 160-річчя від дня народження І. Франка опублікував свою працю Р. Пастух⁷.

Однак зазначимо, що при всій різноплановості досліджень життя і творчості цього геніального письменника та громадсько-політичного діяча такий аспект, як «Іван Франко на сторінках буковинської преси у кінці 80-х рр. XIX – на початку XX ст.», спеціальним предметом дослідження ще не спостерігався, що й спонукало авторів до відповідної розробки, маючи в користуванні основні чернівецькі газетні фонди 80-х рр. XIX – початку XX ст.

Метою статті є показ буковинської преси означеного періоду як регіонального, об'єктивного, порівняно тривалого джерела вивчення життя і діяльності Івана Франка – захисника інтересів українського народу, у т.ч. буковинських українців, що фактично при цьому й здійснюється певною мірою авторами статті.

Для досягнення означеної мети ставиться **завдання**: виявити, опрацювати, проаналізувати основні матеріали крайової буковинської преси, зокрема газет: «Буковина», «Нова Буковина», «Буковински Вѣдомости», «Народная Рада», «Громадянин», «Іскра», «Приятель», «Промінь», «Czernowitzer Zeitung» («Чернівецька газета»), у яких, як з перегляду авторами з'ясовано, є бодай мінімальна інформація про творчість, діяльність І. Франка.

Виклад матеріалу. Як видно із завдання, для виявлення і аналізу вказаного матеріалу зазначено не всі газети, які тоді виходили в краї, а тільки ті, у яких у процесі перегляду була виявлена пошукова інформація. Насправді газет у краї виходило значно більше. Так, у 1884 р. на Буковині, переважно у Чернівцях, друкувалося 14 газет: 8 німецькою мовою, а через чверть століття (1910 р.) – 45, з них 24 німецькою, 11 руською (українською), 10 румунською, 1 польською мовами⁸. Отже,

українська преса Буковини становила в означений період тільки близько чверті, але саме в ній, як виявилось, зосереджувалася абсолютна більшість відомостей про І. Франка. Німецькі (і єврейські) кореспонденти, дописувачі у своїх газетах намагалися писати про своїх співвітчизників, румунські – про своїх, польські – про своїх і рідко хто – про інших.

Важливо при цьому, щоб виявлений матеріал про І. Франка подавався не суто хронологічно, а за якоюсь приблизною тематичною спрямованістю. Приміром: поширення (використання) творів І. Франка; літературна діяльність; редагування, видавнича справа; громадське і політичне життя; наукова діяльність; пошанування, ювілеї; переслідування, арешти, обмеження і т.п. Власне, такого підходу і дотримано.

Оскільки мова йде про письменника, зокрема поета, драматурга, публіциста, то логічно почати із з'ясування того, в якій мірі буковинська преса знайомила своїх передплатників, читачів з творами І. Франка, їх поширенням в краї, виховним впливом. Передусім слід визнати, що найбільше писала про І. Франка українська газета «Буковина», заснована у 1885 р. Юрієм Федьковичем, виходила у 1885 – 1910 рр. у Чернівцях спочатку щомісяця, згодом – 2, 3 рази на місяць, 4 рази на тиждень, щодня, дотримувалася народовецької орієнтації⁹.

Отож, у номері «Буковини» за 6 червня 1889 р. було вміщено відоме оповідання І. Франка «Добрий заробок» про бідного селянина, який «в тіні» підробляв на виготовленні з пруття мітел і їх продажу, був виявлений державним службовцем і оподаткований¹⁰. Хіба не актуально й нині? Тільки тоді це виглядало як співчуття головному герою і сарказм на адресу влади, а нині – це загальна проблема у значних масштабах всієї країни.

І. Франко, мабуть, як ніхто із західноукраїнських діячів культури не тільки глибоко практично і теоретично знав аграрні, соціальні відносини регіону, але й умів майстерно, дохідливо для селян охарактеризувати ці відносини у своїй поезії, зокрема у вірші «Хлібороб», вміщеному в газеті «Громадянин» 20 березня 1910 р.¹¹ (виходила у 1909 – 1910 рр. у Чернівцях, тричі на місяць, радикального спрямування)¹².

Хлібороб

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що плугом святу землю оре?
Святу землю в банку закладає,
В довги впадає, як в бездонне море,
І поти б'ється, аж остатня рація
На нього спаде – ґрунту ліцитація –
І поки в найми не пошкандибає, –
Гей, хто на світі кращу долю має?

У буковинських газетах не раз робилася реклама новим творам І. Франка: назва, друк, обсяг, наклад, ціна. Якщо у влади були застереження, а чи конфіскація, твори поширювалися напівлегально чи нелегально. Москвофільська газета «Народная Рада», що виходила у 1904 – 1909 рр. в Чернівцях два рази на тиждень¹³, у номері за 30 листопада 1906 р. з прикрістю визнавала, що твори І. Франка, М. Павлика все-таки поширюються на Буковині українськими вчителями серед молоді¹⁴.

Українська молодь захоплювалася літературною творчістю І. Франка, брала актуальні його твори за основу при підготовці художніх вечорів для декламації, організації концертів, влаштуванні самодіяльних вистав. У 75-му номері газети «Буковина» та за 9 липня 1906 р. повідомлялося, приміром, що учнівська молодь Чернівецької учительської семінарії підготувала і ставить у залі «Музичного товариства» виставу за твором І. Франка «Учитель»¹⁵. Сприйняття і пропагування в такий спосіб творів І. Франка було особливо глибоким, душевним і запам'яталося юними «артистами» на все життя.

Помітним було використання творів І. Франка при влаштуванні буковинськими товариствами різних зібрань для відзначення річниць, ювілеїв (з дозволу влади і в присутності владного комісара). Так, при відзначенні читальнею «Руської бесіди» у м. Вашківцях 50-річчя скасування панщини газета «Буковина» у номері за 20 травня 1898 р. повідомляла, що після встановлення тут пам'ятного хреста влаштовано лекцію і концерт, на якому декламувалися твори Т.Г. Шевченка, а

також І. Франка: «Панські жарти» та «Мир вам, браття». Або: при наближенні 45-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка «Буковина» 28 лютого 1906 р. вмістила оголошення, що незабаром у Чернівцях відбудеться відзначення цієї дати, буде концерт, декламуватимуться твори Т.Г. Шевченка, а також І. Франка та ін. І справді, як повідомляла та ж «Буковина» 19 березня того ж року, у залі «Музичного товариства» в Чернівцях відбулося вшанування 45-річчя пам'яті Т.Г. Шевченка, а після гарних теплих промов – концерт. Головним хором «Буковинського Бояна» виконана композиція М. Лисенка на слова І. Франка «Вічний революціонер»¹⁶.

Деякі поетичні твори І. Франка були покладені на музику, їх виконували у різних містах, у т.ч. у Чернівцях. Одні чернівчани це слухали безпосередньо, інші дізнавались про їх виконання з газет. Так, у згадуваній щоденній «Czernowitzer Zeitung» за 13 вересня 1891 р. сповіщалося, що у Чернівцях відбувся концерт рутенського [українського] Львівського хору товариства «Боян», під час якого виконувалися твори на музику і слова Лисенка, Вахнянина, Лаврівського, Франка, Воробкевича, Купчинського, Нижанківського¹⁷.

І. Франкові вдалося опублікувати багато праць ще й тому, що він був редактором деяких видань, зокрема щомісячного літературно-наукового і громадсько-політичного журналу «Житє і слово» (1894 – 1897). Про це теж інколи інформувала буковинська преса. У газеті «Буковина» за 20 березня 1896 р. з тривогою сповіщалося, що була небезпека припинення виходу часопису «Житє і слово» через фінансові труднощі, але поки що І. Франко залишається його редактором¹⁸.

Бувало, що автори, пишучи статті до газет, повідомляли, яку при цьому літературу використовували, і в такий спосіб ім'я І. Франка «додатково» з'являлося на сторінках буковинської преси. Зокрема, буковинський письменник Дмитро Макогон (батько письменниці Ірини Вільде), що примикав до українських радикалів, у написанні ним статті «Звідки взялися на світі пани?» до часопису «Іскра» (виходив у 1907 – 1908 рр. у Чернівцях, радикального напрямку)¹⁹ у номері за 10 травня 1907 р. повідомляв, що для цього використав праці Ф. Енгельса, В. Будзиновського і працю І. Франка «Панщина і її скасування 1848 р. в Галичині»²⁰. Тобто праця була для Д. Макогона при написанні згаданої статті і теоретичним, і практичним підґрунтям і, зрештою, ця праця І. Франка була на Буковині.

Окремі влучні іронічні вирази І. Франка із його віршованої політичної лексики деякі буковинські автори брали як епіграфи до своїх статей. Приміром, один із них до своєї статті «Під крилом патентованих патріотів» у тижневику «Приятель» (1903 р., Чернівці)²¹ за 9 лютого 1903 р. взяв «для заспіву» слова І. Франка: «Ой світику, таж ми робим політику»²².

І. Франко завжди цікавився літературною творчістю своїх колег по перу, підтримував фахово і морально здібних, іншим давав цінні поради, був об'єктивним. У 131 – 134 номерах газети «Буковина» за 1898 – 1899 рр. було вміщено його розлогу статтю «Руско-українська література», у якій загалом позитивно згадується низка українських письменників, у т.ч. й буковинських Ю. Федьковича, О. Кобилянську²³.

Але міг і змінити свою оцінку, як, наприклад, про Ю. Федьковича. У час розквіту таланту останнього І. Франко писав: «...одинокий у австрійській Русі сильний і оригінальний талант – Федькович», а коли той захопився астрологією і відійшов від поезії, то змінив свою думку: «Федькович – самоук, малоосвічений, збаламучений і знеохочений, замовк або мовчав мертві пусті драми та містичні нісенітниця»²⁴.

Вміщалися на сторінках буковинської преси також праці І. Франка про внутрішньополітичне становище в Галичині, що було цікаво і для буковинських українців. Приміром, 17 жовтня 1895 р. газета «Буковина» повідомила, що у німецькій газеті «Zeit» («Час») д-р Іван Франко опублікував статтю «Дещо про польсько-руські [українські] стосунки»²⁵, а у наступних номерах за 19 і 20 жовтня²⁶ подала на своїх сторінках в українському перекладі. Автор критично характеризує згадані відносини, державний лад, австрійську конституцію, вважає її формальною для русинів [українців], бо за реалізацію кожної її статті їм доводиться вперто боротися з польською адміністрацією, навіть за те, щоб русинів [українців] було визнано як окремий народ. Причому сподіватися їм на допомогу східних українців не доводиться, бо вони «спаралізовані» царською Росією. Більше того, галицькі русини [українці] мусять витворити [політичну] культуру для всього 20-мільйонного українського народу.

Далі І. Франко критикує австрійську владу за підвищення плати за навчання в середніх і вищих навчальних закладах, що є штучною перешкодою для витворення української інтелігенції з представників народних мас.

У статті піддано гострій критиці галицьких (стосувалося і буковинських) москвофілів, які прагнуть до Росії, не знаючи фактично тамтешнього життя під самодержавством. «...москвофільство, як і всяка підлість, – пише І. Франко, – як всяка спродажність єсть явищем... гідним загальної погорди і поборювання»²⁷.

В кінці І. Франко висловив свою схвальну думку щодо розгортання робітничого і селянського руху, сказав, що це «цивілізований набуток суспільства» (очевидно, порівняно з колишніми стихійними повстаннями, погромами, підпалами, вбивствами окремих владних, маєтних осіб). У такий спосіб буковинці знайомилися з поглядами І. Франка на важливі суспільні справи.

Як людина освічена, активна, діяльна, І. Франко добре розумів, що одними наріканнями, проханнями, побажаннями, навіть у віршах, становище трудящого люду, зокрема сільської бідноти, не досягти. Необхідно включатися у політичне життя, прагнути «пробитися» у виборні крайові органи влади, а то й у парламент, де ухвалюються важливі рішення. З цією метою І. Франко разом з М. Павликом, В. Будзиновським, С. Даниловичем, Є. Левицьким та іншими заснував у 1890 р. у Львові «Русько-українську радикальну партію»²⁸.

Буковинська преса регулярно повідомляла про діяльність цієї партії і її лідера І. Франка. У номері за 3 серпня 1893 р. «Czernowitzer Zeitung» повідомляла, що на з'їзді партії рутенських [українських] радикалів 30 липня 1893 р. в Коломиї створено нове радикальне об'єднання «Народна Воля». Його головою обрано журналіста, доктора Івана Франка²⁹.

Як відомо, на формування радикальних поглядів І. Франка великий вплив мав Михайло Драгоманов. У цій же «Czernowitzer Zeitung» за 25 червня 1895 р. надруковано велику статтю «Михайло Драгоманов», у якій висвітлено його життєвий шлях і боротьбу з царизмом, а в кінці у зв'язку з його смертю в Болгарії зазначено: «Галицькі радикали направили на його похорон делегацію у складі доцента університету доктора Івана Франка і редактора Павлика»³⁰.

«З'їзд руських радикалів» – під такою назвою «Буковина» подала у номері за 2 січня 1896 р. інформацію про з'їзд українських радикалів у Львові 29–30 грудня 1895 р., про те, що «засіданнями керував д-р Іван Франко»³¹. Потім заслухано звіти з місць, на підставі яких І. Франко констатував: «Радикальний рух помітно зріс». Другого дня, повідомляла «Буковина», прийнято програму радикалів, яка складається з двох частин: перша – «конечні цілі», друга – конкретні домагання: економічні, політичні, цивілізаційні. Далі дається короткий виклад програми радикалів, до розробки якої був причетний і І. Франко.

Вимоги економічні:

- запровадження прогресивного податку;
- визначення мінімального прибутку при оподаткуванні;
- звільнення від оподаткування мінімальних засобів для життя;
- звільнення від шарварків і дорожніх оплат;
- вільне полювання і риболовля в ріках;
- утримання доріг, регулювання рік, землевпорядкування – за рахунок держави і краю;
- обмеження екзекуцій [спродажу майна за недоїмки];
- заснування селянських кооперативних спілок;
- організація пролетаріату для захисту свої прав.

Вимоги політичні:

– введення загального рівного виборчого права при виборах до всіх органів влади, у т.ч. й для жінок;

- скасування палати панів [у парламенті];
- свобода слова, друку;
- запровадження руської [української] мови в школах і органах влади Галичини і Буковини;
- запровадження мирових судів у громадах;
- скасування постійної армії.

Цивілізаційні вимоги:

- безкоштовне навчання у всіх навчальних закладах;
- демократизація церкви шляхом передачі її управління громадам та ін.³²

Ця програма, яка стосувалася згодом і буковинських радикалів, достатньою мірою дає можливість мати уявлення про тодішні погляди І. Франка на суспільство, його потреби і перспективи розвитку.

Хоч радикали наголошували на «радикалізмі» своєї програми порівняно з програмою народовців, вона значною мірою була подібною.

Повідомляла «Буковина» і про практичну громадську та політичну діяльність І. Франка. У газеті «Буковина» за 22 лютого 1896 р. вміщено інформацію про те, що І. Франко виступив на народному вічі у Дрогобичі зі звітом про діяльність Русько-української радикальної партії, закликав присутніх домагатися своїх прав і вніс конкретну резолюцію віча: про полегшення для селян дорожнього збору, щоб цей збір вносили не тільки селяни, але й промисловці та купці³³. У номері за 9 лютого 1897 р. цієї ж газети повідомлялося, що русини м. Перемишля висунули І. Франко кандидатом у депутати австрійського парламенту від 5-ї виборчої курії³⁴. Це спонукало І. Франка до організаційної роботи партії серед виборців. У «Буковині» за 22 березня 1897 р. з'явилася велика передова стаття І. Франка «Освідомлення народу»³⁵ (передрук із часопису «Житє і слово»). У ній автор наголошує на необхідності посилення організаційної, агітаційної, пропагандистської роботи радикальної партії. Зокрема, підготовки з числа здібних її членів пропагандистів для Галичини, Буковини і Угорської Русі, які могли би виїжджати у міста і села цих країв для агітації за кандидатів у депутати від радикальної партії. «Народ треба розворушити в ім'я его інтересів, его наболілих потреб, – писав І. Франко, – потрібне освічування народа у всяких, а головно в політичних справах... потрібна література, кошти (хоча б по 6 тис. зл[отих] р[инських] на рік на кожного підготовленого пропагандиста)». Як «просвітній» матеріал для лекторів – пропагандистів, агітаторів І. Франко рекомендував праці, виступи С. Вітика, П. Новаковського, Я. Остапчука, М. Грушевського та ін.³⁶

Не минула «Буковина» увагою у номері за 29 вересня 1897 р. і черговий VI з'їзд Русько-української радикальної партії, вказавши, що в ньому взяло участь 103 делегати з 23 повітів Галичини і 34 гості, що з'їзд відкрив Іван Франко, що з'їзд привітав лідер українських соціал-демократів Галичини Микола Ганкевич. Останній наголосив, що «соціалісти і рускі радикали мають одні і ті самі ідеї й остаточні цілі, оперті на економічній теорії Маркса і Енгельса».

У звіті з'їзду констатувалося, що радикальний рух поширений ще недостатньо, лише в Коломийщині, Збаражчині, Перемишльщині; подекуди хочуть створювати «Хлопську раду», «Селянську раду». «Буковина» підкреслює, що головною політичною вимогою радикалів на з'їзді було: поділ Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) й об'єднання Східної Галичини з Буковиною та Угорською Руссю в межах Австрії в одну політико-адміністративну провінцію з українським населенням³⁷.

Політичне життя кожної партії – це водночас і співіснування, конкуренція з іншими політичними партіями, дискусії, приміром, щодо методів боротьби. Радикали, наприклад, заявляли: ми вимагаємо, а ви народовці, просите, жебруйте. У цьому зв'язку становить інтерес стаття «Суд д-ра Івана Франка про газету «Буковину»» (народовецької орієнтації), вміщену в газеті «Буковина» за 23 вересня 1896 р.³⁸ (вона була передрукована з часопису «Житє і слово» № 2 за 1896 р.).

І. Франко спочатку хвалить чернівецьку газету, талановито редаговану галичанином О. Маковесем, яка «в останніх часах наробила багато галасу на всій українсько-руській землі», правильно критикує москвофілів, викриває і недоліки народовців. Але недобре те, що втручається в інтимне життя критикованих, «заглядає в замочні шпарини, обкидає брудом».

Далі І. Франко зазначає, що у 53-88 номерах «Буковини» один з лідерів народовців Буковини С. Смаль-Стоцький опублікував багато статей (на цілу книгу) під загальною назвою «Політика реальна». У наступному номері «Буковини» 25 вересня 1896 р. І. Франко у статті «Реалісти чи кар'єристи» дав їм об'єктивну оцінку як явищу «рутенізму» (випрошування поступок від влади, пристосування). Він писав, що народовці «ідуть дорогою жебранини, лизунства, ненастанних унижень... разом з обов'язковим мовчанням про кривди руского [українського] народа»³⁹.

І. Франко критикував, приміром, одну із програмних засад буковинських народовців – національну, тобто приналежність (чи неприналежність) людини до конкретної нації, зокрема до української (мовляв, це факт сам по собі зрозумілий, очевидний (додамо: як те, що сонце сходить і заходить, вода – мокра, трава – зелена, українець – це українець, а не німець, не румун і т.д.).

Але народовці Буковини мусили враховувати певні особливості національного розвитку краю, деяку його повільність, багатонаціональність, десятки сіл зі змішаним українським і румунським

населенням, змішаними шлюбами, знанням частиною населення обох мов як рідних при єдиному православному віросповіданні («браття во Христі», що ще помітно впливало на визначення людиною своєї національності, особливо при сильному впливі румунських священників).

Це дещо сповільнювало процес національного самоусвідомлення українців краю, визначення своєї національної приналежності. Буковинські народовці мусили рахуватися з такими обставинами, а І. Франко в них, очевидно, не вникав. Вони вважали сувору критику колеги зі Львова несправедливою і у наступних номерах цієї ж газети «Буковина» за 29 вересня і 1 жовтня 1896 р. у передовій статті «Наші рутенські радикали» дали (В. Коцовський) на закиди І. Франка досить гостру відповідь⁴⁰. У наш час ґрунтовний аналіз і наукову оцінку цієї дискусії подано у праці проф. В.М. Даниленка і проф. О.В. Добржанського⁴¹.

Підбиваючи певний підсумок політичної боротьби українців Галичини і Буковини за останні десятиліття XIX ст., І. Франко у ЛНВ за 1901 р. (передрук у «Буковині» за 9 жовтня 1901 р.) писав, що останнє 20-ліття було артистичною школою української інтелігенції. «Після сеї артистичної школи нам прийдеться перейти далеко твердішу школу політичної боротьби»⁴². І справді, з'явилися нові партії, викристалізувалися політичні, економічні та національні вимоги і шляхи їх досягнень, завзятішими ставали виборчі змагання. І преса при цьому відігравала не останню роль.

Іван Франко був не тільки видатним письменником, але й ученим – істориком, етнографом, літературознавцем, народознавцем, активно виступав на наукових конференціях, з'їздах, про що теж повідомляла буковинська преса. Так, у газеті «Буковина» повідомлялось, що 15 травня 1896 р. у Львові «Академічною громадою» відзначено річницю скасування у 1848 р. панщини в Галичині (у т.ч. і на Буковині). У заході взяв участь М. Грушевський, з доповіддю виступив І. Франко. «Д-р Франко, – писала газета, – в широкій промові обговорив політичне і економічне положення руского [українського] селянства в Австрії, несправедливе рішення спору в користь дідичів, наслідки тої несправедливості і теперішній рух еміграційний»⁴³. У номері за 16 лютого 1897 р. «Буковина» інформувала, що у НТШ головою філологічної секції знову обрано С. Смаль-Стоцького, його заступником – І. Франка, секретарем – О. Колессу⁴⁴.

Чимало згадувалося ім'я Івана Франка на сторінках буковинської преси, коли йшла мова про визнання його заслуг перед українським суспільством, під час його творчих ювілеїв, про бажання багатьох українських товариств, об'єднань як на батьківщині, так і за її межами мати І. Франка почесним членом. Приміром, у 90-х рр. XIX ст. у Відні існували три українські товариства: «Січ» (засноване медиками, 1892 р.), «Громада» (1892 р.), «Родина» (1897, засноване молодими робітниками, найчисельніше, 86 членів). Як писала газета «Буковина» у номері за 23 червня 1897 р., дехто із цих членів товариств, набувши певний досвід життя і роботи у столиці, вертаються в Галичину, на Буковину і займають керівні місця у робітничому, національному, культурному русі. «А на останніх зборах 13 червня ц.р. товариство «Родина» почесним членом обрало Івана Франка»⁴⁵.

Як відомо, українська громадськість західноукраїнських земель високо оцінювала літературну творчість і громадську діяльність І. Франка: у численних рецензіях, відгуках, урочистих, ювілейних зібраннях, що відображалось і в буковинській пресі, особливо у газеті «Буковина». Так, у її номері за 23 березня 1898 р. сповіщалося, що в Чернівцях з нагоди 25-річчя літературної діяльності І. Франка відбулося урочисте зібрання української громадськості, а головним доповідачем про його творчість виступив професор С. Смаль-Стоцький⁴⁶. У продовження цієї теми «Буковина» у номері за 29 квітня того ж 1898 р. вмістила рецензію Л. Турбацького на збірку віршів І. Франка «Мій ізмарагд», видану 1897 р. у Львові, окремі уривки із його творів.

Ти, брате, любиш Русь,

Як дім, воли, корови,

Я ж не люблю її

З надмірної любови.

Спростовується декадентство Івана Франка:

Який я декадент, я син народа,

Що в гору йде, хоч був запертий в льох.

Мій поклик: праця, щастє і свобода.

Я є мужик, пролог, не епілог⁴⁷.

До цього ювілею І. Франко «підготувався» виданням не тільки художніх творів, але й наукових. «Буковина» 13 травня 1898 р. у рубриці «Наука, штука і література» вмістила інформацію про вихід у львівській «Просвіті» за рекомендацією НТШ його наукової праці «Про панщину і її знесення в 1848 р. в Галичині», написану на основі джерел. 135 с. Ціна 30 крейцерів⁴⁸. (Стосувалася й Буковини, що адміністративно була тоді у складі Галичини).

Оскільки ювілейний 1898-й рік для І. Франка продовжувався, газета «Буковина» вміщувала про нього все нову й нову інформацію. У номері за 15 липня 1898 р. повідомлялося, що до 25-річного ювілею літературної і наукової діяльності І. Франка вийшла книга під назвою «Привіт доктору Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності свідчать українсько-руські письменники». Вмістили там свої твори зокрема й буковинці Данило Млака (Сидір Воробкевич) і Євгенія Ярошинська⁴⁹.

У продовження ювілейної тематики, присвяченої І. Франку, газета «Буковина» у 123-124 номерах за 28-30 жовтня 1898 р. опублікувала дослідження Л. Турвацького про життя і творчість І. Франка, поезії із його збірки «Мій ізмарагд»⁵⁰.

Очевидно, у руслі того ж 25-літнього ювілею у «Буковині» в 131-137 номерах за 16, 23, 25, 30 листопада 1898 р. і 42, 44, 45 номерах за 19, 22, і 26 квітня 1899 р. опубліковано працю І. Франка «Русько-українська література». У ній він подав широкий аполітичний огляд стану художньої літератури на українських землях, яка розвивається під впливом західноєвропейської літератури. Він пише: «...се покоління має одну високоталановиту репрезентантку в особі буковинки Ольги Кобилянської». До групи молодих і талановитих І. Франко зараховує також Василя Щурата, Дениса Лукіяновича, Богдана Лепкого, Сильвестра Яричевського і «вельми талановитого та оригінального Василя Стефаника... Надто сучасний рух феміністичний має у нас гарячу і невтомну репрезентантку в особі Наталії Кобринської».

Далі І. Франко зазначає, що в Росії розвитку української літератури перешкоджає майже цілковита заборона друку українською мовою, через що тамтешні письменники здебільшого друкують свої твори в Галичині, де «українсько-руське слово вибороло собі вже досить широку свободу». А в Угорській Русі українська література ще на рівні XV – XVI ст. І все ж І. Франко вважав, що єдиною мовою, на основі якої могла розвиватися українська художня література на різних українських землях, була мова українська⁵¹.

Пошанувала І. Франка буковинська українська громадськість, а отже, і буковинська преса також у зв'язку з 30-річчям його літературної творчості у 1904 р. У часописі «Промінь» (орган українського вчителства Буковини, виходив двічі на місяць у 1904 – 1907 рр. у м. Вашківцях-над-Черемошем)⁵² за 1 серпня 1904 р. повідомлялося, що чернівецька філія товариства «Рускої школи» «обходила 14 липня 30-літні роковини літературної діяльності Франка концертом, в якому взяли участь учительські сили». Особливо цікавою була композиція до Франкових «Каменярів», укладена відомим в краї педагогом Іларієм Карбулицьким для чоловічого хору із смичковим оркестром і фортепіано⁵³.

Чи не найяскравішим проявом пошани буковинськими українцями Івана Франка було запрошення його студентською молоддю в Чернівці, його приїзд, зустріч, виступ і відображення цієї визначної події в пресі. За день до його приїзду українська газета «Нова Буковина» (політична народовська газета, виходила тричі на тиждень в Чернівцях у 1912 – 1915 рр.)⁵⁴ у номері за 7 травня вийшла з передовою статтею «Іван Франко в Чернівцях». «Завтра, у вівторок, – йшлося в ній, – Черновецькі українці витатимуть у себе дорогого гостя, гордість українського народу Івана Франка... Перед нашою публікою стане людина по званню найбільший сучасний український письменник, по значінню найбільший піонер... української національної культури, каменярь поступу українського народу... суспільний діяч, митець слова, поет, повістярь, новеліст, драматург, байкар, популяризатор, почесний член чи не всіх українських товариств, почесний доктор чужих університетів і т.д.». Далі повідомлялося, що Іван Франко відчитає одну із глав своєї поеми «Мойсей», зауваживши, що український народ самого Франка уже називає «Мойсеєм», який як каменярь прокладає своїми каменярьськими ударами дорогу в краще майбутнє⁵⁵.

У номері цієї ж «Нової Буковини» за 11 травня 1913 р. йшлося про те, що І. Франко справді виступив в Українському народному домі в Чернівцях з читанням одного із розділів «Мойсея» перед численною аудиторією українських студентів. Останні з винятковою теплотою і увагою приймали

великого поета, його мудрі настанови на майбутнє⁵⁶. Буковинська преса відгукувалася не тільки на знаменні, яскраві, позитивні події у багатогранній діяльності І. Франка, але й на ті, які через його антидержавні, соціалістичні погляди були пов'язані з різними обмеженнями, конфіскаціями, заборонами, недозволеннями, арештами, ув'язненням. Показово, що українська демократична преса повідомляла про це з прикрістю, співчуттям, а москвофільська – зі злорадством.

У газеті «Буковина» за 13 січня 1887 р. повідомлялося, що з цього року Іван Франко мав видавати новий журнал «Поступ», але поки що з якихось причин журнал не буде видаватися⁵⁷.

Значно тривожніша інформація стосовно І. Франка з'явилася у цій газеті за 29 серпня 1889 р.: «Поліція львівська арештувала п.п[анів] Франка, Павлика, трьох київських академіків [студентів університету], дві доці російського генерала Дегена, греко-католицького священника о. Кузева». Далі додано ще подробиці про обшуки в кількох домівках русинів. На основі чуток редакція газети робила припущення: «Розходиться [йдеться] тут о [про], як кажуть, соціалістичну пропаганду». У номері за 21 листопада того ж 1889 р. «Буковина» повідомляла, що одним із арештованих київських студентів був Кістяківський. (Б.О. Кістяківський (1868 – 1920) – у майбутньому відомий український філософ, соціолог, правознавець, історик, публіцист, громадський і державний діяч)⁵⁸.

Відомо, що І. Франко навчався у Львівському університеті, але за свою політичну діяльність, арешт (1878 р.) був виключений, у 1880 р. відновив навчання, але повного курсу не закінчив, не вистачало одного семестру. Спробував поновитися у Львівському університеті, однак керівництво не дало згоди. Таку згоду дало керівництво Чернівецького університету. Газета «Буковина» ці перипетії стосовно І. Франка так виклала на своїх сторінках у номері за 18 грудня 1890 р. зі своєю оцінкою подій: «Писатель і редактор Іван Франко мусив задля окінчення філософічних студій записатися на Черновецький університет, позаяк у Львові поводуються [керуються] і в тім згляді політикою»⁵⁹, тобто не прийняли І. Франка в університет на навчання з політичних мотивів.

А Іван Франко справді у 1891 р. навчався у Чернівецькому університеті на філософському факультеті, закінчив 8-й семестр, тобто повний курс навчання, що і понині є гордістю для колективу університету і увічнено на 1-му корпусі відповідною меморіальною дошкою⁶⁰.

Але і після захисту ним докторської дисертації (1893 р.) Львівський університет не спішив надати йому як науковцю кафедру. Віденська газета «Arbeiter Zeitung» («Робітнича газета») подала у 1895 р. інформацію про те, що галицький рутенський [український] учений і письменник Іван Франко не дістав підтвердження на доцента у Львівському університеті, хоча філософський факультет цього університету одноголосно його підтримав. Причина – політичне минуле І. Франка. Цей матеріал у перекладі з німецької мови передрукувала російською мовою 18 серпня 1895 р. москвофільська тижнева газета «Буковински Вѣдомости» (виходила у Чернівцях у 1895 – 1909 рр.)⁶¹. Звичайно, І. Франко у москвофільській газеті був «руським ученым»⁶².

Як відомо, українське товариство «Просвіта» (1868 р.) мало своїм завданням об'єднувати активних українців Галичини з різних сфер діяльності: учителів, науковців, письменників, журналістів, митців. Однак, всупереч конституції про свободу творчості, тодішня влада на місцях прагнула обмежувати у національних товариствах число занадто радикальних членів, яким, зокрема, був І. Франко. У цьому зв'язку газета «Буковина» у номері за 23 листопада 1895 р. критикувала керівництво львівської «Просвіти», яке через «неблагонадійність» (з точки зору влади) «кілька літ тому не прийняло в члени «Просвіти» Івана Франка, а тепер [1895 р.] не приймає В. Будзиновського»⁶³.

Неодноразові зусилля І. Франка та його прибічників у справі друкування і поширення просвітньої літератури серед українського населення закінчувалися типовим при австрійській владі покаранням – конфіскацією. Газета «Буковина» у номері за 12 червня 1896 р. повідомила таку інформацію. І. Франко «видав доповнюючу книгу до щорічника «Житє і слово» за 1895 рік. Вийшов двотомник». Але судова прокуратура сконфіскувала його за антипопівську спрямованість⁶⁴.

Крім газет, поширювалися на Буковині твори І. Франка (повністю чи уривки) і шляхом публікації їх у щорічних буковинських календарях, які, як і газети, належать до періодики. Так, у календарі «Товариш. Народний календар на рік звичайний, 1909» поряд з творами (чи уривками із творів) Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Глібова, С. Руданського, Г. Сковороди, із творів І. Франка теж було надруковано дещо під заголовками: «За милого» (с. 37), «Добру науку приймай», «Хто в першій четвертині життя» (с. 58), «Наука» (с. 58), «Себе самого попереди», «Любов ближніх» (с. 75)⁶⁵. У

такий спосіб редакціям видань удавалося знайомити буковинських українців з кращими творами письменників усіх українських земель, у т.ч. також Івана Франка.

Отже, із 9 фондів опрацьованих буковинських газет і фондів буковинських календарів виявлено 59 номерів, у яких тією чи іншою мірою йдеться про життя й творчість видатного українського письменника, вченого, громадського і політичного діяча Івана Франка. (Частина з цих матеріалів опублікована⁶⁶).

Абсолютна більшість виявлених номерів – з української преси, особливо з газети «Буковина», зокрема коли її талановито редагував виходець з Галичини Осип Маковей.

Очевидно, кількість таких номерів газет була дещо більшою. Не всі номери збереглися, невеликі фонди не переглядалися, деякі матеріали могли бути сконфісковані.

До того ж основним регіоном діяльності І. Франка була Галичина, Львів. Там перебували його прибічники і опоненти, потенційні виборці і симпатички, там він черпав основний життєвий матеріал для своєї творчості. І все ж Буковина для нього була цікавою, він бував тут неодноразово. А в буковинській українській пресі займав друге місце серед тогочасних позакрайових діячів культури після Т.Г. Шевченка. Буковинських і галицьких українців вважав єдиним народом з єдиним майбутнім. Деякі його критичні оцінки на адресу буковинців стосувалися виключно політичних програм радикалів (до яких належав І. Франко) і народовців, що тоді було характерним явищем.

Буковинці на зауваги І. Франка у політичній дискусії дещо нервували, але сприймали об'єктивно, а у ставленні до загальної української справи залишалися єдиними.

Щодо художньої творчості І. Франка, її ідейної спрямованості на згуртування українців як окремого народу, нації, то як свідчать згадані матеріали, вона серед буковинських українців знаходила позитивне сприйняття, розуміння, схвалення і підтримку.

Нарешті, ці ж матеріали свідчать, що вони були і є одним із надійних, об'єктивних регіональних джерел для вивчення життя і творчості видатного українського письменника та громадського діяча І. Франка. А в буковинській українській пресі він займав друге місце серед тогочасних позакрайових діячів культури після Т.Г. Шевченка.

¹ Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня, 1986 р.) [Ivan Franko and World Culture: Proceedings of the UNESCO International Symposium (Lviv, September 11-15, 1986)], у 2 т., Київ, Наукова думка, 1990.

² Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 22 вересня 2006 р.) [Ivan Franko and Bukovyna: Materials of the International Scientific and Practical Conference (Chernivtsi, September 22, 2006)], Чернівці, Прут, 2006, 464 с.

³ Мельничук Б. Іван Франко як дослідник і спрямовувач літературного процесу на Буковині [Ivan Franko as a Researcher and Director of the Literary Process in Bukovyna], in «Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 22 вересня 2006 р.)», Чернівці, Прут, с. 25-33.

⁴ Добжанський О. Іван Франко і Степан Смаль-Стоцький [Ivan Franko and Stepan Smal-Stotskyi], in «Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 22 вересня 2006 р.)», Чернівці, Прут, с. 9-18.

⁵ Гуйванюк М. «На шляху поступу ми лиш каменярі...». Українська література інтелігенція в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті Галичини й Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) [«On the Way Forward We Are Just Stone-Crashers...». Ukrainian Literature Intelligentsia in the Socio-Political and Cultural-Educational Life of Galicia and Bukovyna (Late 19th – Early 20th Centuries)], Чернівці, Друк Арт, 2021, 408 с.

⁶ Бабич Н. Іван Франко про «двоязычність і дволичність» [Ivan Franko on «Bilingualism and Duplicity»], in «Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 22 вересня 2006 р.)», Чернівці, Прут, с. 34-40.

⁷ Пастух Р. Велет із Нагуєвич [Giant from Nahuievychi], Дрогобич, Посвіт, 2016, 240 с.

⁸ Ботушанський В. Чернівці на шляху до міської цивілізації [Chernivtsi on the Way to Urban Civilization], Чернівці, Технодрук, 2022, с. 19.

⁹ Романюк М., Галушко М. Українські часописи Північної Буковини (1870-1940 рр.: історико-бібліографічне дослідження) [Ukrainian Magazines of Northern Bukovyna: 1870-1940: Historical and Bibliographical Research], Львів, Фенікс, 1999, с. 148-156.

¹⁰ Буковина (Чернівці), 1889, 6 червня.

- ¹¹ Громадянин (Чернівці), 1910, 20 березня.
- ¹² Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 240.
- ¹³ Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 206.
- ¹⁴ Народная Рада (Чернівці), 1906, 30 листопада.
- ¹⁵ Буковина (Чернівці), 1906, 9 листопада.
- ¹⁶ Буковина (Чернівці), 1906, 19 березня; 1898, 2 травня; 1906, 28 лютого; 1906, 19 березня.
- ¹⁷ Czernowitzer Zeitung (Czernowitz), 1891, 13 September.
- ¹⁸ Буковина (Чернівці), 1896, 20 березня.
- ¹⁹ Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 222.
- ²⁰ Іскра (Чернівці), 1907, 10 травня.
- ²¹ Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 191.
- ²² Приятель (Чернівці), 1903, 9 лютого.
- ²³ Буковина (Чернівці), 1898, 16 листопада; 1898, 23 листопада; 1899, 26 квітня.
- ²⁴ Буковина (Чернівці), 1901, ч. 85.
- ²⁵ Буковина (Чернівці), 1895, 17 жовтня.
- ²⁶ Буковина (Чернівці), 1895, 19 жовтня; 1895, 20 жовтня.
- ²⁷ Буковина (Чернівці), 1895, 17 жовтня.
- ²⁸ Аркуша О., Кондратюк К., Сухий О. *Час народів. Історія України XIX ст.* [The Time of Nations. History of Ukraine of the 19th Century], Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2016, с. 236.
- ²⁹ Czernowitzer Zeitung (Czernowitz), 1893, 3 August.
- ³⁰ Czernowitzer Zeitung (Czernowitz), 1895, 25 Juni.
- ³¹ Буковина (Чернівці), 1896, 2 січня.
- ³² Буковина (Чернівці), 1896, 2 січня.
- ³³ Буковина (Чернівці), 1896, 22 лютого.
- ³⁴ Буковина (Чернівці), 1897, 9 лютого.
- ³⁵ Буковина (Чернівці), 1897, 22 березня.
- ³⁶ Буковина (Чернівці), 1897, 22 березня.
- ³⁷ Буковина (Чернівці), 1897, 29 вересня.
- ³⁸ Буковина (Чернівці), 1896, 23 вересня.
- ³⁹ Буковина (Чернівці), 1896, 25 вересня.
- ⁴⁰ Буковина (Чернівці), 1896, 29 вересня; 1896, 1 жовтня.
- ⁴¹ Даниленко В., Добржанський О. *Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність* [Academician Stepan Smal-Stotskyi. Life and Activity], Київ-Чернівці, 1996, с. 84-91; Добржанський О. *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.* [The National Movement of Bukovyna Ukrainians in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Чернівці, Золоті литаври, 1999, с. 237-242.
- ⁴² Буковина (Чернівці), 1901, 9 жовтня.
- ⁴³ Буковина (Чернівці), 1896, 20 травня.
- ⁴⁴ Буковина (Чернівці), 1897, 16 лютого.
- ⁴⁵ Буковина (Чернівці), 1897, 23 червня.
- ⁴⁶ Буковина (Чернівці), 1898, 23 березня.
- ⁴⁷ Буковина (Чернівці), 1898, 29 квітня.
- ⁴⁸ Буковина (Чернівці), 1898, 13 травня.
- ⁴⁹ Буковина (Чернівці), 1898, 15 липня.
- ⁵⁰ Буковина (Чернівці), 1898, 28 жовтня; 1898, 30 жовтня.
- ⁵¹ Буковина (Чернівці), 1898, 16 листопада; 1898, 23 листопада; 1898, 25 листопада; 1898, 30 листопада; 1899, 19 квітня; 1899, 22 квітня; 1899, 26 квітня.
- ⁵² Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 202-206.
- ⁵³ Промінь (Чернівці), 1904, 1 серпня.
- ⁵⁴ Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 277-281.
- ⁵⁵ Нова Буковина (Чернівці), 1913, 7 травня.
- ⁵⁶ Нова Буковина (Чернівці), 1913, 11 травня.
- ⁵⁷ Буковина (Чернівці), 1887, 13 січня.
- ⁵⁸ Буковина (Чернівці), 1889, 29 серпня; 1899, 21 листопада; *Енциклопедія історії України* [Encyclopedia of the History of Ukraine], Київ, Наукова думка, 2007, с. 334-336.
- ⁵⁹ Буковина (Чернівці), 1890, 18 грудня.

- ⁶⁰ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – 145 [Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University – 145], Чернівці, Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020, с. 30.
- ⁶¹ Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Північної Буковини*, с. 167-171.
- ⁶² *Буковински Вѣдомости* (Чернівці), 1895, 18 августа.
- ⁶³ *Буковина* (Чернівці), 1895, 23 листопада.
- ⁶⁴ *Буковина* (Чернівці), 1896, 17 червня.
- ⁶⁵ *Товариш. Народний календар на рік звичайний, 1909* [Friend. People's Calendar for the Ordinary Year, 1909], Чернівці, 1908.
- ⁶⁶ Франко І. *Зібрання творів у 50 томах* [Collection of Works in 50 Volumes], Київ, 1976-1986.

References

1. Arkusha O., Kondratiuk K., Sukhyi O. Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX st. [The Time of Nations. History of Ukraine of the 19th Century], Lviv, LNU imeni Ivana Franka, 2016, 408 s.
2. Babych N. Ivan Franko pro «dvoiazychnist i dvolychnist» [Ivan Franko on «Bilingualism and Duplicity»], in «Ivan Franko i Bukovyna: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Chernivtsi, 22 veresnia 2006 r.)», Chernivtsi, Prut, s. 34-40.
3. Botushanskyi V. Chernivtsi na shliakhu do miskoi tsyvilizatsii [Chernivtsi on the Way to Urban Civilization], Chernivtsi, Tekhnodruk, 2022, 152 s.
4. Bukovyna (Chernivtsi), 1887, 13 sichnia.
5. Bukovyna (Chernivtsi), 1889, 6 chervnia.
6. Bukovyna (Chernivtsi), 1889, 29 serpnia.
7. Bukovyna (Chernivtsi), 1890, 18 hrudnia.
8. Bukovyna (Chernivtsi), 1895, 17 zhovtnia.
9. Bukovyna (Chernivtsi), 1895, 19 zhovtnia.
10. Bukovyna (Chernivtsi), 1895, 20 zhovtnia.
11. Bukovyna (Chernivtsi), 1895, 23 lystopada.
12. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 2 sichnia.
13. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 22 liutoho.
14. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 20 bereznia.
15. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 20 travnia.
16. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 17 chervnia.
17. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 25 veresnia.
18. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 23 veresnia.
19. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 29 veresnia.
20. Bukovyna (Chernivtsi), 1896, 1 zhovtnia.
21. Bukovyna (Chernivtsi), 1897, 9 liutoho.
22. Bukovyna (Chernivtsi), 1897, 16 liutoho.
23. Bukovyna (Chernivtsi), 1897, 22 bereznia.
24. Bukovyna (Chernivtsi), 1897, 23 chervnia.
25. Bukovyna (Chernivtsi), 1897, 29 veresnia.
26. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 23 bereznia.
27. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 29 kvitnia.
28. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 2 travnia.
29. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 13 travnia.
30. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 15 lypnia.
31. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 28 zhovtnia.
32. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 30 zhovtnia.
33. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 16 lystopada.
34. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 23 lystopada.
35. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 25 lystopada.
36. Bukovyna (Chernivtsi), 1898, 30 lystopada.
37. Bukovyna (Chernivtsi), 1899, 19 kvitnia.
38. Bukovyna (Chernivtsi), 1899, 22 kvitnia.
39. Bukovyna (Chernivtsi), 1899, 26 kvitnia.
40. Bukovyna (Chernivtsi), 1899, 21 lystopada.

41. Bukovyna (Chernivtsi), 1901, 9 zhovtnia.
42. Bukovyna (Chernivtsi), 1901, ch. 85.
43. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, 28 liutoho.
44. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, 19 bereznia.
45. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, 9 lystopada.
46. Bukovynski Vidomosti (Chernivtsi), 1895, 18 avhusta.
47. Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha – 145 [Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University – 145], Chernivtsi, Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 2020, 392 s.
48. Czernowitzer Zeitung (Czernowitz), 1891, 13 September.
49. Czernowitzer Zeitung (Czernowitz), 1893, 3 August.
50. Czernowitzer Zeitung (Czernowitz), 1895, 25 Juni.
51. Danylenko V., Dobrzhanskyi O. Akademik Stepan Smal-Stotskyi. Zhyttia i diialnist [Academician Stepan Smal-Stotskyi. Life and Activity], Kyiv-Chernivtsi, 1996, 232 s.
52. Dobrzhanskyi O. Natsionalnyi rukh ukraintiv Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The National Movement of Bukovyna Ukrainians in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 1999, 574 s.
53. Dobrzhanskyi O. Ivan Franko i Stepan Smal-Stotskyi [Ivan Franko and Stepan Smal-Stotskyi], in «Ivan Franko i Bukovyna: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Chernivtsi, 22 veresnia 2006 r.), Chernivtsi, Prut, s. 9-18.
54. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine], Kyiv, Naukova dumka, 2007, s. 334-336.
55. Franko I. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh [Collection of Works in 50 Volumes], Kyiv, 1976-1986.
56. Hromadianyn (Chernivtsi), 1910, 20 bereznia.
57. Huivaniuk M. «Na shliakhu postupu my lysh kameniari...». Ukrainska literatura intelihentsiia v suspilno-politychnomu ta kulturno-osvitnomu zhytti Halychyny y Bukovyny (kinets XIX – pochatok XX st.) [«On the Way Forward We Are Just Stone-Crashers...». Ukrainian Literature Intelligentsia in the Socio-Political and Cultural-Educational Life of Galicia and Bukovyna (Late 19th – Early 20th Centuries)], Chernivtsi, Druk Art, 2021, 408 s.
58. Iskra (Chernivtsi), 1907, 10 travnia.
59. Ivan Franko i Bukovyna: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Chernivtsi, 22 veresnia 2006 r.) [Ivan Franko and Bukovyna: Materials of the International Scientific and Practical Conference (Chernivtsi, September 22, 2006)], Chernivtsi, Prut, 2006, 464 s.
60. Ivan Franko i svitova kultura: Materialy Mizhnarodnoho sympoziumu YuNESKO (Lviv, 11-15 veresnia, 1986 r.) [Ivan Franko and World Culture: Proceedings of the UNESCO International Symposium (Lviv, September 11-15, 1986)], u 2 t., Kyiv, Naukova dumka, 1990.
61. Melnychuk B. Ivan Franko yak doslidnyk i spriamovuvach literaturnoho protsesu na Bukovyni [Ivan Franko as a Researcher and Director of the Literary Process in Bukovyna], in «Ivan Franko i Bukovyna: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Chernivtsi, 22 veresnia 2006 r.), Chernivtsi, Prut, s. 25-33.
62. Narodnaia Rada (Chernivtsi), 1906, 30 lystopada.
63. Nova Bukovyna (Chernivtsi), 1913, 7 travnia.
64. Nova Bukovyna (Chernivtsi), 1913, 11 travnia.
65. Pastukh R. Velet iz Nahuievych [Giant from Nahuievychi], Drohobych, Posvit, 2016, 240 s.
66. Promin (Chernivtsi), 1904, 1 serpnia.
67. Pryiatel (Chernivtsi), 1903, 9 liutoho.
68. Romaniuk M., Halushko M. Ukrainski chasopysy Pivnichnoi Bukovyny (1870-1940 rr.: istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia) [Ukrainian Magazines of Northern Bukovyna: 1870-1940: Historical and Bibliographical Research], Lviv, Feniks, 1999, 420 s.
69. Tovarysh. Narodnyi kalendar na rik zvychainyi, 1909 [Friend. Peoples Calendar for the Ordinary Year, 1909], Chernivtsi, 1908.